

ABDULLÂH-I İLÂHÎ'NİN (Ö. 896/1491) HAYATI VE ZÂDÜ'L-MÜŞTÂKÎN ADLI ESERİNDEKİ BAZI TASAVVUFİ KAVRAMLARA GETİRMİŞ OLDUĞU YORUMLAR*

**Life of Abdullâh-i İlâhî (D. 896/1491) and His Comments on Some Mystical
Concepts in His Book Zâdü'l-Müştâkîn**

Ayşe DEMİRDAŞ¹

Ertuğrul DÖNER²

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi :13.07.2021
Kabul Tarihi :13.12.2021
Yayın Tarihi :25.12.2021

Özet:

Abdullâh-ı İlâhî, XV. yüzyıl Osmanlı döneminde yaşamış Melâmî meşreb sufilerden biridir. İlâhî, içinde bulunduğu asrın önemli sayılabilecek âlimlerinin zâhiri ve bâtinî ilimlerinden istifade etmiştir. Bazı meşhur hocalardan birtakım zâhiri ilimleri aldıktan sonra Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) yanında seyri sülûkünü tamamlamıştır. Buradan aldığı Nakşi-Melâmî kültürü Anadolu topraklarında gerek sözlü gerek yazılı olarak yaymaya çalışmıştır. İlâhî'nin düşünceleri ve eserleri kısa sürede halk nezdinde yayılmıştır. Birçok kitap kaleme almış olan İlâhî'nin eserlerinden biri de Zâdü'l-Müştâkîn'dir. 'Özlem Duyanların Yol Azığı' anlamına gelen bu eser sadece tarikat erbâbına değil; tüm insanlara dünya yolculuğunda bir azık niteliği taşımaktadır. Çalışmamızda İlâhî'nin hayatı ve Zâdü'l-Müştâkîn adlı eserinde geçen tasavvufî kavramları ele almaya çalıştık. Eserde birçok Arapça kelime bulunmakla birlikte yer yer Farsça kelimeler de görülmekte, genel olarak XV. Yüzyıl Türkçesi kullanılmaktadır. Eserde bazı kavramlara sıkça yer verildiğini bazılarına ise sadece değinilmekle yetinildiğini fark ettiğimizden dolayı başlıkları oluşturmada izlenilen yol, bahsedilen kavramların sıklıkla geçmesiyle doğru orantılıdır. Ele alınan kavramlar ubudiyet, derviş, mürşid, kalp, murâkabe, zikir, ahlâk, edep ve Melâmîyye olmak üzere dokuz başlıktan oluşmaktadır. İsmi zikredilen bu istilahlar arasında özellikle ahlâk konusunun yoğun olarak işlendiği görülmektedir. İlâhî'nin yaşamış olduğu dönemin sosyo-kültürel yapısını, dilini, kavramların ele alınış biçimini, özellikle hangi istilahların kullanıldığını ve bunların pratikte nasıl karşılık bulduğunu göstermesi açısından ilgili müellif ve dönemi anlamaya çalışan araştırmacılara birtakım ipuçları sunacak olması bağlamında çalışmanın önemli olduğu kanaatindeyiz. Birçok tasavvufî istilaha yer veren nasihatnâme türünde yazılmış bu eser, İlâhî'nin bu kavramlara vermiş olduğu anlamları ortaya koyması, ilgili dönemde tasavvufî kavramlara yüklenmiş anlamları göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Abdullâh-ı İlâhî • Zâdü'l-Müştâkîn • Tasavvuf • Melâmîlik • Ahlâk.

Giriş

Bu araştırma XV. yüzyıl Osmanlı döneminde yaşayan, Fatih Sultan Mehmet

* Bu makale Abdullâh İlâhî ve Zâdü'l-Müştâkîn'i (İnceleme-Metin) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Katkı Oranı: Ertuğrul Döner: %50, Ayşe Demirdaş: %50

¹ <https://orcid.org/0000-0003-2362-9103>, aysedmrds01@gmail.com.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi/Temel İslam Bilimleri Bölümü/Tefsir Anabilim Dalı, <https://orcid.org/0000-0002-5657-9627>, ertugruldoner@hotmail.com.

ile çağdaş sayılan ve bu toprakların yetiştirdiği önemli süfi simâlarından biri olarak kabul edilen Abdullâh-ı İlähî'nin hayatını ve *Zadü'l-Müşâkin* adlı eserini konu edinmektedir. Bu çalışmamızda İlähî'nin hayatı, ilim tahsili, hocaları, seyrü sülûk yolculuğu, Anadolu'daki irşad çalışmaları ve eserleri hakkında birtakım bilgiler verildikten sonra yazmış olduğu eserde geçen tasavvufi kavramlara değinilmiştir. Eserde bazı kavramlara sıkça yer verildiğini bazılarına ise sadece değinilmekle yetinildiğini fark ettiğimizden dolayı başlıkları oluşturmada izlenilen yol, bahsedilen kavramların sıklıkla geçmesiyle doğru orantılıdır. Ele alınan kavramlar ubudiyet, derviş, mürşid, kalp, murâkabe, zikir, ahlâk, edep ve Melâmiyye olmak üzere dokuz başlıktan oluşmaktadır. İsmi zikredilen bu ıstılahlar arasında özellikle ahlâk konusunun yoğun olarak işlendiği görülmektedir. İlähî'nin yaşamış olduğu dönemin sosyo-kültürel yapısını, dilini, kavramların ele alınış biçimini, özellikle hangi ıstılahların kullanıldığını ve bunların pratikte nasıl karşılık bulduğunu göstermesi açısından ilgili müellif ve dönemi anlamaya çalışan araştırmacılara birtakım ipuçları sunacak olması bağlamında çalışmanın önemli olduğu kanaatindeyiz.

Çalıştığımız bu yazma eserin ulaşabildiğimiz yedi nüshası bulunmaktadır. Bu yedi nüsha arasında bizim özellikle metinde kullandığımız nüsha İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığında bulunan 1286 demirbaş numaralı nüshadır. Bu nüshanın seçilmesindeki temel amaç ise nüshanın kolay okunabilir olmasıdır. Ayrıca bu nüsha, iki farklı nüsha ile de karşılaştırmalı okunmuştur. Karşılaştırmasını yaptığımız nüshalar ise Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Kemankeş Koleksiyonu ve Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Koleksiyonudur.

1. Abdullâh-ı İlähî'nin Hayatına Dair

Abdullâh-ı İlähî, Kütahya'nın Simav ilçesine bağlı Tekellüf köyünde dünyaya gelmiştir.¹ Doğum tarihi bilinmemektedir. Abdullah-ı İlähî, 'Abdullah-ı Simâvî', 'Molla İlähî' ve 'Şeyh İlähî' isimleriyle de halk arasında tanınır bir kimsedir. İlköğrenimini memleketi Simav'da almıştır. Yaşadığı dönemde devrin ilim merkezi sayılan İstanbul'a giderek Zeyrek Medresesi'nde ilim tahsiline devam etmiştir. Mevlânâ Ali et-Tüsî (ö. 887/1482) ve Hocazâde Muslihiddîn Mustafa b. Hoca Yusuf'tan (ö. 969/1561) ders okumuştur.²

Abdullâh-ı İlähî'nin istifade ettiği kimselerden biri de Abdurrahman Câmî'dir (ö. 898/1492). İlähî, Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) halifesi olan bu sufiden edindiği bilgileri hayatı boyunca muhafaza etmiştir. Bu tesir İlähî'nin eserlerinde

¹ Tek, Abdurrezzak, Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi Molla Abdullah İlähî, Emin Yayınları, Bursa 2012, s. 13; Kara, Mustafa, "Molla İlähî'ye Dair", Osmanlı Araştırmaları VII-VIII, İstanbul 1988, sayı: 7-8, s. 365; Özkan, Ahmet, Abdullah-ı İlähî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, s. 8.

² Kara, Mustafa-Algar, Hamit, "Abdullah-ı İlähî", DİA, İstanbul 1988, I, 110; Özkan, Abdullah-ı İlähî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 8.

yoğun bir şekilde kendini göstermektedir. İlahî'nin, Mevlânâ Ali et-Tûsî ile birlikte Doğu'ya gittiği ve bu yerin ise kaynaklarda Horasan olarak geçtiği belirtilmiştir. İlahî, eğitimine devam ederken zamanla tasavvufi hayata yönelmiştir. Tasavvufa duyduğu ilginin artması üzerine kitaplarının kendisini bu yoldan alıkoyacağı düşüncesiyle bir dervişin tavsiyesi üzerine kitaplarını satıp paralarını fakirlere dağıtmıştır. Medrese tahsilini bıraktıktan sonra Semerkand'a gidip, devrin en meşhur mutasavvıflarından biri olan Nakşibendiyye tarikatının Ahrâriyye kolunun kurucusu Ubeydullah Ahrâr'a intisab ederek seyr-u sülûkunu tamamlamıştır.³

İlahî, mürşidinin yanında sülûkunu tamamlayıp icâzetini aldıktan sonra Buhâra'ya geçmiştir. Burada bir yıl yani tasavvufi tabirle dokuz erbaîn çıkarıncaya kadar Bahâeddîn en-Nakşibend'in (ö. 791/1391) mezarının yanı başında kalmıştır. Bu manevi ilişki onun Üveysî meşrebe sahip bir sufi olarak bilinmesine sebep olmuştur.⁴ Sonuç olarak İlahî, bir yönüyle Üveysî diğer bir yönüyle de şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın terbiyesinde Nakşibendî meşreb üzere seyr-ü sülûkunu tamamlamıştır.⁵

İlahî, intisab ettiği Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Hâce Bahâeddîn Nakşibend, Abdülhâlık Gucdüvânî'nin (ö. 575/1179 veya 617/1220) hafî zikir esasına dayalı olarak kurduğu Hâcegân tarikatının unutulmaya yüz tutmuş kurallarını ihya ettiği için yeni bir tarikat kurucusu olarak telakki edilmiştir.⁶ Tarikatın meşhur halifeleri Alâeddîn Attâr (ö. 802/1400), Muhammed Parsa (ö. 822/1420) ve Zâhid Bedahşî (ö. 1071/1661) gibi sufiler Nakşibendiyye'nin Maveraünnehir bölgesinde yayılmasını sağlamıştır. Ahrâriyye kolunun kurucusu Ubeydullah Ahrâr zamanında tarikatın şöhreti artarak İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Araştırma konumuz olan Abdullâh-ı İlahî ise Ahrâr'ın Anadolu'daki halifesidir.⁷ Abdullâh-ı İlahî'ye şeyhi halifelik vererek irşad yapacağı yeri Anadolu olarak işaret etmiştir. Bu yolculukta Ahrâr'ın kıymetli müridlerinden biri sayılan Emir Ahmed Buhârî (ö. 922/1516) de kendisine eşlik etmiştir.⁸ İlahî'nin, Anadolu'ya gelir gelmez irşad faaliyetinde bulunduğu, halka tesir ettiği ve ilgi odağı haline geldiği Lâmiî Çelebi'nin *Nefahâtü'l-Üns* adlı eserinde zikredilmiştir.⁹ Bu ilgi ve şöhret, dönemin padişahı Fatih Sultan Mehmet'in (ö. 886/1481) kulağına kadar gitmiş ve bunun üzerine İstanbul'dan kendisine bir davet teklifi gelmiştir. Ancak Abdullâh-ı İlahî bu daveti ihtiyatla karşılamış, bununla birlikte

³ Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 365; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 10.

⁴ Tek, Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi Molla Abdullah İlahî, s. 22; Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 365; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 10; Kara-Algar, "Abdullah-ı İlahî", DİA, I, 111.

⁵ Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 10.

⁶ Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler 1, Sır Yayıncılık, Bursa 2001, s. 153; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 10.

⁷ Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 11.

⁸ Kara, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler 1, s. 148; Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 365; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 14.

⁹ Çelebi, Lâmiî, Nefahât-ül Üns Tercümesi, haz. Süleyman Uludağ- Mustafa Kara, 1289/1872, s. 461; Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 366.

davette ısrar edilince müridi Emir Ahmed Buhârî'yi İstanbul'a göndermiştir. Buhârî, bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra saraydaki atmosferi Farsça, mealen "Bu hengâmede gönlü rahat tutmak daha iyidir. O, yârin eteğine yapışmış, bir kenara çekilmiştir." şeklinde şifreli bir beyti Simavî'ye iletmiştir.¹⁰

Müridinin bu mesajı her ne kadar İlahî'nin İstanbul'a gelişini geciktirse de bir müddet sonra İlahî'de Nakşî neşveyi İstanbul'a taşıma isteğini doğurmuştur. Manisalı Kazasker Çelebi'nin ısrarlı davetleri üzerine İstanbul'a gelmiş, burada hem devlet erkânının ve eşrâfının hem de ulemânın yoğun ilgisi ile karşılaşmıştır.¹¹ İstanbul Unkapı civarında 'Şeyh İlahî Sokağı' diye bir sokak vardır. Muhtemelen İlahî burada bir hânede oturmuş olmalıdır ki Zeyrek Medresesi yakınındaki zaviyede pencere üstündeki kitâbede kendisinin ve halifesi Ahmet Buhârî'nin burada ikamet ettikleri yazılıdır.¹²

İstanbul'da yoğun bir ilgiyle karşılaşan İlahî, bir müddet sonra kendisinin ve müridlerinin kalbî sükûnetleri için Evrenoszâde Ahmed Bey'in teklifiyle de daha sakin bir yer sayılan Vardar Yenicesi'ne gitmiştir.¹³ Bugünkü Selanik şehrine 40 km mesafede olan Vardar Yenicesi'ne gidiş tarihi tam olarak bilinmiyor olsa da 895/1490'da orada olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴

Evliya Çelebi (ö. 1096/1685), İlahî ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: "Yine şehir içinde yüksek bir yerde Ahmed Bey Mescidi'nde büyük bir ziyaretgâh, Hakkı anlatan, halkın nasihatçısı, insanların önderi, kemal noktası, zevk erbabının piri ve şeyhi, esrârın kaynağı ve iyilerin müracaat yeri, ilahi esrarın fetvacısı, nâmütenâhî nurların mücahidi, şeyh İlahî kurşun ile örtülmüş kubbeli taş bina içine defnedilmiştir. Burası umumun ziyaretgâhı olmuştur. İlahî'nin yanı başında hayır sahibi Ahmed Bey de medfundur."¹⁵

Bu bölgeyi ziyaret eden sanat tarihi uzmanı Ekrem Hakkı Ayverdi (ö. 1984), külliyyeden bir ize rastlayamadığını belirtmiş; ayrıca 1910'lu yıllarda Balkan Savaşları sonrası Osmanlı'nın geri çekilişi ile oradaki Türk-İslam kültür mirasının büyük ölçüde tahribe uğramış ve hâlâ da uğramakta olduğunu ifade etmiştir.¹⁶

İlahî, Vardar Yenicesi'nde tebliğden çok telife vakit ayırmıştır. Burada kaleme aldığı eserleri *Zâdü'l Müştâkîn* ve *Necâtü'l-Ervâh* adlı eserleridir. Osmanlı topraklarında en çok şair yetiştiren beldelerden biri olan Vardar Yenicesi'nde Abdullâh-ı İlahî, akıncıları gazaya teşvik eden manevi kuvvet olmuş, bunun yanı sıra Horasan tasavvuf okulunun etkisiyle oluşturduğu coşkun ve serbest

¹⁰ Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 366.

¹¹ Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrârname Adlı Eseri, s. 16.

¹² Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrârname Adlı Eseri, s. 16-17.

¹³ Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 368.

¹⁴ İlahî, Abdullâh, Zâdü'l-Müşâkîn, Atatürk Kitaplığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, vr. 3b.

¹⁵ Evliya Çelebi, Seyehatname, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, IIIV, 175.

¹⁶ Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (855/886-1451/1481), Baha Matbaası, İstanbul 1974, s. 221; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrârname Adlı Eseri, s. 20.

düşünceye dayalı tasavvufi ortam, burada yetişen Hayretî (ö. 1535), Hayâlî (ö. 1557), Usûlî (ö. 1538), Sırrî (ö. 1574), Günâhî (ö. 1580) gibi şairleri derinden etkilemiştir.¹⁷

Abdullâh-ı İlahî'nin yetiştirmiş olduğu ve kendinden sonra postnişine oturan halifeleri ise şunlardır: Emir Ahmed Buhârî, Uzun Muslihiddîn, Âbid Çelebi, Lütfullah Üskübî, Bedreddin Baba.

2. Abdullâh-ı İlahî'nin Bazı Eserleri

2.1. Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn

Sade ve anlaşılır bir dil kullanılarak 888/1483 tarihinde Türkçe olarak kaleme alınmış olan bu eserde İlahî, tarikatın âdâb ve erkânı hakkında bilgiler vermektedir. Müellifin ilgili eserinde şiir ile anlatım yöntemini sıkça kullandığı görülmektedir. Şiirlerin bazıları Türkçe olmakla birlikte çoğunluğu Farsça'dır.¹⁸ Birçok nüshası mevcut olan bu eserin nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi, Uşşaki Kitaplığı, Numara 25'te bulunmaktadır. Bu eser Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kayıtlı olan Yunus Nadi Özçelik tarafından Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹⁹

2.2. Keşfu'l-Vâridât li Tâlibi'l-Kemâlât ve Gâyetü'd-Derecât

Arapça bir eserdir. Bedreddin Simâvi'nin (ö. 823/1420) meşhur *Vâridât* adlı eserinin Arapça şerhidir. Kâtip Çelebi'nin kaydettiğine göre *Varidât*'ın ilk şerhi budur. İlahî, bu eseri neden kaleme aldığını ve bu eserin bazı kimseler tarafından tenkide açık bir tarafı olduğunu kitabında yazmıştır. Eserin 890/1485 istinsah tarihli bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa Kitaplığı, Numara 1235'tedir.²⁰ Bu eser Ekrem Demirli ve Kasım Koç tarafından birer Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.²¹

2.3. Risâle-i Vücûd

Risâle-i Beyânü'l-Vücûd adıyla da müsemma olan bu eser Arapça yazılmış olup vahdet-i vücûd temalı olan küçük bir risaledir. Eserin başında İlahî, bu eseri halk için değil; havas için yazdığını beyan etmiştir.²² Kanaatimizce bir nüshası olan bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Kitaplığı, Numara 203'te

¹⁷ Demir, Hiclâl, "Şairler Menbaı Vardar Yenicesi ve Vardar Yeniceci Üç Şair Hayretî, Usulî, Hayalî", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, cilt: 7, sayı: 1, s. 52.

¹⁸ Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 375; Kara-Algar, "Abdullah-ı İlahî", DİA, I, 111; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 2.

¹⁹ Özçelik, Yunus Nadi, Abdullah-ı İlahî ve Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 1990.

²⁰ Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 375.

²¹ Demirli, Ekrem, Abdullah-ı İlahî'nin Keşfü'l-Vâridât Adlı Eserinin Tahkiki, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995; Koç, Kasım, Abdullah İlahî'nin Hayatı, Eserleri, Keşfü'l Vâridât'ın Tahlili ve Fikirleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.

²² Kara, "Molla İlahî'ye Dair", s. 376; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrâmâme Adlı Eseri, s. 28.

bulunmaktadır.

2.4. Futuhât-ı İlahî

Türkçe şiirleri ihtiva eden bir risaledir. Bu eserin, Abdullâh-ı İlahî'ye nispet edilmesinin yanı sıra Âlihî ve İlahî mahlaslı başka bir şaire ait olma ihtimali de söz konusudur. Eserin nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Numara 1037'de bulunmaktadır.²³

2.5. Risâle-i Ehadiyye

Farsça kaleme alınan bu eser, yer yer şiirsel bir anlatım ile vahdet-i vücûd düşüncesinin “hazarât-ı hamse, âlem-i ceberût, âlem-i lâhût, âlem-i hakâyık, lâ-taayyun ...” gibi önemli bazı kavramlarına açıklık getirmektedir. İlahî, eserinde kendinden önce yaşamış olan bazı sûfilerin görüşlerine de yer vermiştir.²⁴ Eserin nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kitaplığı, Numara 1390'da bulunmaktadır.

2.6. Risâle-i Es'ile ve Ecvibe

Necâtü'l-Ervâh ve Risâle-i Molla İlahî, Hızırnâme, Müntehâb min Kelâm-ı Molla İlahî gibi farklı isimlerle de anılan eserin, kime ait olduğu konusu ihtilafıdır. İhtilafa konu olan bu husus, Molla İlahî adıyla zikredilen zatın Abdullâh-ı İlahî mi yoksa Ahmed İlahî mi olduğudur. Her iki kimsenin de aynı asırda yaşaması ve Nakşibendiyye tarikatına mensup olması ayrıca 'İlahî' mahlasını kullanması bu karışıklığa neden olmuştur. Araştırmacı Mustafa Kara, Lamî Çelebi'nin *Nefahâtü'l-Üns* adlı eserinde verilen bilgiden hareketle Abdullâh-ı İlahî'nin İstanbul'a Fatih Sultan Mehmed döneminde gitmediğini ifade ederek burada zikredilen kişinin Ahmed İlahî olduğunu söylemiştir. İlgili eser Molla İlahî'nin, bir Cuma namazı öncesinde Ayasofya Camii'nde, aralarında Fatih Sultan Mehmed'in de bulunduğu kalabalık bir topluluğa tasavvufi bazı meselelerden bahsetmesini konu edinmektedir.²⁵ Eserin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Kitaplığı, Numara 867'de yer almaktadır.

2.7. Esrârname

Abdullâh-ı İlahî'nin bu eseri tasavvuf ve ahlâk içerikli mensur bir kitap olmakla birlikte içerisinde yer yer manzum parçalar kullanılmıştır. Konular anlatılırken sık sık ayetlere, hadislerle ve kendisinden önceki bazı mutasavvıfların sözlerine yer verilmiştir. Eserin dili Türkçe'dir. Toplamda 43 nüshası bulunan bu

²³ Kara, “Molla İlahî'ye Dair”, s. 376.

²⁴ Kara, “Molla İlahî'ye Dair”, s. 377; Kara-Algar, “Abdullah-ı İlahî”, DİA, I, 110-12; Özkan, Abdullah-ı İlahî'nin Esrârname Adlı Eseri, s. 28.

²⁵ Tek, Abdurrezzak, “Molla (Ahmed) İlahî'nin Ayasofya Camii'nde Fatih'in Huzurunda Tasavvufa Dair Yaptığı Konuşmalar”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 15, sayı: 1, Bursa 2006, ss: 285-305.

eser İlahî'nin eserleri arasında en fazla nüshası bulunan eserdir. Eser ilk defa Atatürk Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, Sosyal Bilimler Enstitüsünde kayıtlı bulunan Ahmet Özkan tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.²⁶

2.8. Necâtu'l-Ervâh min Denesi'l-Eşbâh

Farsça ve Arapça kaleme alınan eserin beş nüshası mevcuttur. Konu olarak ise ehl-i keşf ve zevkin kelimelerini, makâmalarını, âriflerin kalplerini, vech-i âzama cezbetme yolunu Allah'a giden yolu ve o yolda gidenlerin makâm-mertebelerini açıklayan bir eserdir. Eserin bir nüshası Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Kitaplığında, Numara 121'de kayıtlıdır. Bu eser, inceleme-metin olarak İstanbul Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümünde, Fars Dili ve Edebiyatı Dalında kayıtlı bulunan İpek Şengül tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.²⁷

2.9. Abdullâh-ı İlahî'nin Zâd'ül-Müştâkîn Adlı Eseri

İlahî, kitabını yazma amacını “İnsanın nefse ve dünyaya meyli olduğu ve bundan ötürü Hakk'tan uzaklaşabileceği; fakat aynı zamanda da Hakk'a yakın olabileceği ve bu yakınlığı nasıl ve ne şekilde gerçekleştirebileceği” şeklinde ifade ederek açıklamaktadır.²⁸ Eserin adı bu noktada bizlere ipucu vermektedir. Zâd kelimesi Arapça bir ifade olup sözlükte ‘azık’ anlamına gelmektedir.²⁹ ‘Azık hazırlamak, azık tutmak’³⁰ ve ‘erzak, zâhire’³¹ manalarını da ihtiva etmektedir. Müştâkîn ise şevk kelimesinden türetilmiş Arapça bir ifadedir. Çoğul sığa olarak kullanılıp sözlükte ‘iştiaklı, özleyen, can atan’ anlamlarına gelmektedir.³² ‘Özleyen, özlemine duyan, hasretini çeken, arzulayan’³³ ve ‘sevip özleyen, gönlü cezbeden, çeken’³⁴ gibi anlamlar da taşımaktadır. Tasavvufta bu özlem daha çok sevgiliye yani Allah'a ulaşma, kavuşma iştiağı, özlemi olarak anlam bulmuştur.³⁵ Eser, ‘Özlem Duyanların Yol Azığı’ anlamına gelmektedir. Bu yolculuk sadece seyrü sülûk erbabına has olarak sınırlandırılmamalıdır. Dünya yolculuğunda olan her fert maddi gıdaya nasıl muhtaçsa ve bunun için çabalıyorsa, ahiret yolculuğu için de belli başlı manevi donanımlara yani kendisiyle beraber götüreceği manevi bir azığa sahip olması gerekmektedir. İşte bu eser, genelde yolda olan herkese; özelde ise bu yolculuğun farkında olup vuslata özlem duyanlara bir reçete, nasihatnâme, azık mahiyeti taşımaktadır.

²⁶ Özkan, Ahmet, Abdullâh-ı İlahî'nin Esrârname Adlı Eseri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

²⁷ Şengül, İpek, Necâtu'l-Ervâh min Denesi'l-Eşbâh, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

²⁸ İlahî, Abdullâh, Zâd'ül-Müştâkîn, Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: 1286, vr. 3a.

²⁹ Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi, Ankara 1962, s. 1399.

³⁰ Sarı, Mevlüt, el-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat, Bahar Yayınları, İstanbul 1980, s. 718.

³¹ Mutçalı, Serdar, Dağarcık Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 366.

³² Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 902.

³³ Mutçalı, Dağarcık Arapça-Türkçe Sözlük, s. 463.

³⁴ Sarı, el-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat, s. 846.

³⁵ Erkaya, Mahmud Esad, Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 221.

Eser, yazarın ifade ettiği üzere h. 895 yılında Rum ilinin Vardar Yenicesi'nde XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi³⁶ ile yazılmış olup dili sade ve anlaşılırdır. Her ne kadar tasavvufi istilahlara anlam bakımından kavranılması güç olsa da yazarın samimi bir dil kullanması eseri akıcı kılmaktadır. Ele aldığı konulara göre okuyucuyu ikaz etmesi, konu bitiminde dualar ederek okuyucu ile sohbet eder tarzda olması esere güzellik katmaktadır. Müellif, kitabının tahkik ve tedkik olunmadığını, âvam olsun hâs olsun herkesin faydalanması niyeti ile yazıldığını belirtmektedir.³⁷ Eserde yer yer yazım hatalarının yapıldığını, devrik cümlelerin kullanıldığını ve bazı ifadelerin zor okunduğunu görmekteyiz. Esas aldığımız nüsha İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı nüshadır. Bu el yazması nüsha, İlahî'nin el yazısı olmayıp Faka/Fakir Hüseyin Tavilî tarafından kaleme alınmıştır.³⁸ Eserde tasavvufi kavramlara dair başlıklar, konular bağlamında incelenerek şahsımız tarafından konulmuştur. İlahî, eserin sonlarına doğru 167 kavramın tanımını kısa ve öz bir şekilde vermiştir. Fakat yazarın aynı zamanda eserin içerisinde de yüzü aşkın kavramı konu bağlamında ele aldığı; yer yer onların tanımlarını yapıp nasihatnâme tarzında sebeplerini ve sonuçlarını açıkladığı görülmektedir. Eserde geçen kavramların öncelikli olarak sözlük tanımı verilmektedir. Kavram hakkında -varsa- ayet ve hadisler verilmekte, sonrasında ise tasavvuf literatüründeki önemli bazı şahısların kavrama yüklediği anlamlar zikredilmektedir. Son olarak ise Abdullâh-ı İlahî'nin bu kavramlara yüklediği manalar yer almaktadır.

3. Zâd'ül-Müştâkîn Adlı Eserde Geçen Bazı Tasavvuf Kavramları

3.1. Ubûdiyyet

Ubûdiyyet, Arapça bir kelime olup kökü abd'dır. Köle, kul, bende anlamlarına gelmektedir.³⁹ Müştâkları ise âbid, ibadet, ubûdet olarak geçmektedir. Tasavvufi kitaplarda bu kavramların her birinin müstakil olarak başlıklar şeklinde ele alındığı görülmektedir.⁴⁰

Ebû Ali Dakkâk (ö. 405/1015) 'Rubûbiyyet, Hak Teâlâ'nın ezeli bir vasfı olduğu gibi ubûdiyyet de kulun kendisinden ayrılmayan devamlı olan sıfatıdır.' demiştir.⁴¹ Yine bir diğer sözünde Dakkâk, 'Ubûdiyyet, ibadetten daha mükemmeldir. Yapılması gereken ilk şey ibadet, sonra ubûdiyyet, sonra ubûdettir. İbadet, müminlerin avâmı, ubûdiyyet havâssı, ubûdet havâssın da

³⁶ İlahî, Zâd'ül-Müştâkîn, vr. 3b.

³⁷ İlahî, Zâd'ül-Müştâkîn, vr. 3b.

³⁸ İlahî, Zâd'ül-Müştâkîn, vr. 226a.

³⁹ Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 3.

⁴⁰ Kuşeyri, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerim b. Hevâzîn b. Abdilmelik, er-Risâle, haz. Ali Aslan, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2006, s. 297.

⁴¹ Kuşeyri, er-Risâle, s. 297.

havâssı olanlar içindir.’ ifadelerini kullanmıştır.⁴²

Nibâcî (ö. ?) ibadetin esasının üç şeyde olduğunu belirtmiş ve bunların ‘Allah’ın hükümlerinden hiçbir şeyi reddetmeme, O’nun nezdinde değeri olmayan bir amel işlememe ve O’ndan başka birinden herhangi bir şey istememe’ olduğunu dile getirmiştir.⁴³ Abdlığın son mertebesi olan ubûdet ise, teveccüh ve murâkabe sahibi olan müşâhede ehlinin sıfatıdır.⁴⁴

İlâhî’ye göre insanlar için kulluktan yüce makam yoktur. Zira kulluk insanın kendisinden ayrılmayan zâti bir sıfatıdır.⁴⁵ Ululuk ubudiyette, fakr da acz ve niyazdadır. Âvam katında ise ululuk kişinin güç, iktidar ve tasarruf gibi özelliklerinin olmasıdır. Bu sıfatlar Hak sıfatıdır, kul sıfatı değildir. Kulluk nihayetsiz bir ululuktur.⁴⁶ Kulluk, ibadetlerini ticarete dökmeyip daima kendini eksik görüp başkalarının ayıbıyla meşgul olmamaktır. Bâyezîd-i Bestâmî’nin (ö. 234/848) ‘Bir zaman ağladım ve bir zaman güldüm. Şimdi ne gülerim ve ne ağlarım.’ dediği kulluğa murâkib olduğu makama işarettir. Bu makama gelen azizin alâmeti zâhirde ve bâtında sıfatsızlıktır. Yani halkla meşgul olmayarak kulluk meziyetlerini etrafındakilerden gizleyerek riyadan sakınmaktır.⁴⁷

İlâhî’nin nazarında ubûdiyyet nisbettir; yani kulun Hakk huzurunda kendini ve ibadetlerini görmesidir. Ubûdet nisbetsizliktir ki kulun Hakk’ın huzurunda ne kendini ne de yaptığı ibadetlerini görmemesidir. Yani Yaraticının huzurunda kendini aciz, eksik, kusurlu görmektir. Allah ‘Ben insanları ve cinleri sadece bana kulluk etmeleri için yarattım.’ buyurmaktadır.⁴⁸ Ubûdiyyet makâmının hakkından kemâliyle peygamberimiz gelmiştir. Zira O’nun için Hak Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ‘Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa’ya götüren Allah’ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O hakkıyla işitendir, Hakkıyla görendir.’⁴⁹ İlâhî, kulun Allah ile münasebetini gölgeye benzetir. Ateşe yakın isen gölgen büyük olur. Kulun Allah’a uzaklığı ise kulluk sıfatından uzaklaşması anlamına gelir. Örneğin kibir, kibriyâlık, azâmet, mülkiyet gibi sıfatlar Hakk’ın sıfatıdır; kula ait sıfatlar değildir.⁵⁰

İlâhî, eserinde abd-i mahzdan da bahseder. Abd-i mahz, mahlûkattan kimseye büyüklenmeme, nefsinin ve âlemi aynı maksat üzere görme demektir.⁵¹ Kulun Hakk katında ihtiyacı çok olur. Daima eşikte ve hizmette olup aczle,

⁴² Kuşeyrî, er-Risâle, s. 294.

⁴³ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 296.

⁴⁴ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 294-295.

⁴⁵ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr 2b.

⁴⁶ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 94b-95a.

⁴⁷ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 112b-113a.

⁴⁸ Zâriyât, 51/56.

⁴⁹ İsrâ, 17/1.

⁵⁰ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 127a-127b.

⁵¹ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 123b-124a.

tazarruyla, tezellülle istiğfar etmelidir.⁵² Kulluk şerefi, hilim, takva, murâkabe, hayâ, haşyet, sabır ve iftikârladır.⁵³

İlâhî'ye göre varlık/mevcut iki kısımdır. Biri âbid, diğeri ise mâbuddur. Allah'tan gayrisinin hepsi kulluk makâmındadır. 'O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur.⁵⁴ Kul, Allah'a kendi zatı ve bütün âzaları ile gönülden bağlı olmalı; meşguliyet içerisinde olup bir an bile Ondan ayrı olmamalıdır. Bu manaya kulluk denir. Bu vecihte kulluk, Allah dostlarının mertebe olarak en yüksek kimselerine mahsustur ve bu kimseler nefesine tâbi olmaz.⁵⁵ Kul olduğunu unutan, nefsinin muradı üzere olur. Kula gerekli olan daima Allah'a yönelmesidir. Böyle olmak kerem hazinesidir ve himmetler mâdenidir. İnsandan gayrisi, makamında yükselmez, ne üzere yaratıldı ise öylece gider. Saadet içerisinde olsun şekâvet (âsılık) içerisinde olsun kul terakkidedir. Saadet ehlinin terakkisi mertebe kat etmesi herkesçe malumdur, fakat şâkinin terakkisini sadece Allah dostları bilir. Şâkiye fetih nasip olunca, Hakka karşı kendisinin muhâlefette ve şekâvette olduğunu bilip hamd eder. Zira Hakka iman ettikten sonra kötülüklerin iyiliklere çevrildiğini Hakk Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Ancak tevbe eden, inanıp yararlı iş işleyenlerin, işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder."⁵⁶

Netice olarak İlâhî'ye göre kulda acz, zaaf ve fakr sıfatları olduğu gibi aynı zamanda riyâset, öne geçme ve başkalarına tesir edip galebe çalma sıfatları da vardır. Kul, bunların hepsinin kendisinde olmasını ister. Sırrı budur ki Allah'ın halifesidir. Zira Hakk kendi sıfatı üzere halk eyledi. Hakk'ın izzeti, azâmeti ve kibriyâlığı vardır; bu da kuluna sirâyete eder. Fakat kulun kibriyâlık sıfatı üzere olması değil; kulun kendisinde olan acz, zillet ve fakr üzere olmasıdır. Eğer ki Hakk ahlâkıyla ahlâklandıysa bu geçicidir. Kul ne için yaratıldı ise o şekilde olmalıdır. Zira Hak daima azâmet ve kibriyâlık sıfatında olmaz; bazen kuluna nüzül eder. Şu hadis-i şerif buna misaldir. 'Kulum bana yürürse ben ona koşarak gelirim ve kulum bana hangi vecihle gelirse benim ona gelmem kat kattır.'⁵⁷ Hakk Teâlâ âlemlerin en zenginidir. O, kerem ve lütfundan kuluna tenezzül eder. Burada kula düşen kulluk tavrından dışarı çıkmamasıdır.⁵⁸

3.2. Derviş-Sâlik-Mürîd

Derviş, Farsça bir kelime olup lügatte 'Allah için alçak gönüllülüğü ve fukaralığı kabul eden veya bir tarikata bağlı bulunan kimse' anlamına

⁵² İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 142b.

⁵³ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 150a.

⁵⁴ İsrâ 17/44.

⁵⁵ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 164a.

⁵⁶ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 168a; Furkan 25/70.

⁵⁷ Müslim, Zikir, 22.

⁵⁸ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 193a-193b.

gelmektedir.⁵⁹ Sâlik, Arapça bir kelime olup 'Bir yola giren, bir yolda giden, bir tarikata girmiş bulunan'⁶⁰ manasındadır. Mürid ise 'irade eden, emreden, buyuran, bir şeyhe bağlı olan kimse' anlamındadır. Bu üç kavram anlam açısından eş anlamlı sayılmaktadır. Müridlik, sülûk yolunda gidenlerin başlangıç hâlidir. Allah'a gitmeye kast ve niyet edenlere verilen ilk isimdir.⁶¹ Vâsitî (ö. 320/932) bu hususta 'Müridin ilk makamı kendi iradesini yok sayarak Hakk Teâlâ'yı irade etmektir.' demiştir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ise bu konuda, müridin öğrendiklerini amele geçirmesini önemle vurgulamıştır. Zira ona göre 'Gerçek sâdik mürid, ulemânın ilmüne muhtaç değildir. Allah bildiği ile amel edene, bilmediğini öğretir.'⁶²

Ebû Ali Dakkâk, mürid ve murâd arasındaki farkı dile getirirken murâdın daha yüksek bir makâm olduğunu şöyle açıklar: 'Mürid taşıyan, murâd taşınan zâttır. Hz. Mûsâ mürid idi. Onun için 'Rabbim, kalbimi aç.'⁶³ demişti. Hz. Peygamber murâd idi. O'nun hakkında 'Kalbini açmadık mı? Sırtına ağırlık veren yükü indirmedi mi? İsmi yüceltmedik mi?'⁶⁴ diye buyrulmuştur.

İlâhî'ye, eserinde 'Dervişlik nedir?' diye sorulduğunda 'Üzülme ve ulaşmaktır.' cevabını vermiştir. Dervişliğin ilk derecesi meşru olmayan herhangi bir hâl ortaya çıktığında bundan dolayı üzülme ve meşru olan her ne var ise onlara ulaşmaktır. İkinci derecesi ise müridin gaflet üzere olan hallerine üzülmesi ve gaflet halinin zıddı olan zikir ve hazırlığa ulaşmasıdır. Üçüncü derece dervişin, nefsinin hazlarını yerine getirdiğinden dolayı üzülmesi ve ruhânî hazza varmasıdır. Dördüncüsü belli makamları geçen müridin yaşadığı ruhânî hazlara üzülüp daha yüksek seviye olan rabbânî hazlara ulaşmasıdır. Ve beşinci derecesi ise masivâdan yani müridi, Hak'tan alıkoyan şeylere karşı üzülme ve nihâi olan Hakk'a varmaktır.⁶⁵

İlâhî, dervişin nefesine muhalefet ederek hakikate ulaşacağını ifade eder. Dervişin sorumluluğu nefsinin murâdını vermeyerek nefesine muhalefette bulunmasıdır. O, nefsin isteklerinin zıddını yaparak doğru yola ulaşabilir. Allah dostlarının büyükleri nefislerine muhâlefet ederek maksûd-u hakikiye ulaşmışlardır. Hakikat peşinde yol alan derviş için İlâhî, takvayı, amelde azimeti, ruhsatlardan kaçınmayı, bidatlerden uzak olmayı tavsiye etmektedir.⁶⁶

İlâhî, dervîşi sahte şeyhlere karşı üç vecih üzere uyarmaktadır. Mürid, sahte şeyhlere tabi olmamalı, hakiki şeyhlerin ve sahte şeyhlerin hallerini kıyaslayarak

⁵⁹ Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 211.

⁶⁰ Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 1100.

⁶¹ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 298.

⁶² Kuşeyrî, er-Risâle, s. 301.

⁶³ Tâhâ 20/25.

⁶⁴ İnşirâh 94/1-3.

⁶⁵ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 5b.

⁶⁶ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 120b.

anlatmalı, tarikat yollarını bilmeli ve Hakk yoluna girerek yanlış yola düşmemelidir.⁶⁷ Unutulmamalıdır ki tarikat yolculuğunda müride mürşid gerekmektedir. İlahî, bu mevzuda şöyle söylemektedir: “Mürid, mürşidsiz yolun kurallarını ve tehlikelerini bilmeden Allah’a vâsıl olamaz. Eğer zâhirde mürşid bulamazsa derviş, gönülden Hakk’a yönelerek yardım istemelidir. Bu mürşid bulamayıp gönülden arzu eden taifeye meczûb-u sâlik denir. Tarikatın kurallarına tabi olmadan Hakk’ın mahbûbu olmuştur.”⁶⁸

3.3. Kümmel Ricâl-Mürşid

Müridin terbiyesinden sorumlu bu kimselere tasavvufta şeyh, mürşid, ehlullah, veli, hâce, ehl-i dîl ve insan-ı kâmil, kümmel-i ricâl gibi adlar verilmektedir. Kümmel, Arapça bir kelime olup kâmilin çoğuludur. ‘Kâmiller, olgunlar’ anlamına gelmektedir.⁶⁹ Yani ‘kâmil insanlar, olgun kimseler’ manasını ihtiva etmektedir. Mürşidin ise sözlükte ‘irşad eden, doğru yolu gösteren, kılavuz, tarikat piri, şeyhi, gafletten uyaran’⁷⁰ anlamları vardır.

Kuşeyrî, *er-Risâle* adlı eserinde “Velâyet” adlı bir bölüm açarak velilerden bahsetmektedir. Veli, ‘feil’ vezninde ismi fâilin mübâlağa sığasıdır. Veli, Allah’a ibadet ve taat işini uhdesine alan kimsedir. Velinin ibadeti, araya bir isyan hali girmeksizin fasılasız devam etmektedir.⁷¹ Kuşeyrî, velinin üç alâmeti olduğunu söyler: ‘Meşguliyeti Allah iledir, firârı Allah’adır, dert ve düşüncesi Allah’tır.’⁷²

İlahî’ye göre ehlullah, öncelikle nefse muhalefet ederek takvayla, riyâzat ve mücâhede ile dünya ve ehlinden uzaklaşarak ruhânî (melekî) tarafını tutarak ‘ölmeden önce ölmek’ mertebesine ulaşıp Allah dostları taifesine yetişenlerdir. Hakk Teâlâ dünya ve ahireti onlara muhabbeti sebebiyle yaratmıştır. Dünyanın hassı, gıdanın iyisi onlara yetişir. Vesile olana teşekkür edip Allah’a şükrederler ve bu yedikleri gıdalar onların Allah’a ibadet etmesine vesile olur. Ehli gaflet ise gıda yese kalbinde kibir, haset, riya, riyâset, ucub olur; yediği gıda onun gafletini arttırır. İlahî, gönül ehli olan kimselerle kendimizi kıyaslayarak isyana girilmemesi hususunda uyarmaktadır. ‘Onların misali nisan yağmuruna benzer ki yılan ağzına düşse zehir, sedef ağzına düşse inci olur. Ve her arı bal eylemez, her kamıştan şeker bitmez.’⁷³ örneklerini vererek hakiki bir mürşid ile âvâmın halini bize anlatmaktadır. Ehlullahın mertebe olarak büyüklüğü, herhangi bir iş yaparken sebeplere riâyet ederek hareket ettikleri görülmektedir. Ve bu kimseler tevekkülle yol kat ederler şayet insan-ı kâmil için tevekkül en aşağı makâmıdır

⁶⁷ İlahî, *Zâdü’l-Müşâkîn*, vr. 133b-134a.

⁶⁸ İlahî, *Zâdü’l-Müşâkîn*, vr. 17b-18a.

⁶⁹ Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 638.

⁷⁰ Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 877.

⁷¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 347-48.

⁷² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 350-51.

⁷³ İlahî, *Zâdü’l-Müşâkîn*, vr. 13a-13b.

derseniz ehlullahın bu davranışı dervişler içindir. Yani ehlullahın büyükleri böyle bir davranışı kendi makamlarından muhataplarının seviyesine inmek için yaparlar.⁷⁴

İlâhî, Allah dostlarının bazı hallerinden bahsetmektedir. Bazı Allah dostları, tarikat yolunu bir mürşidden görmeden, nefesine uzun vakitler muhâlefet ederek ahlâkını düzeltip Hakk'ın sevgilisi olmuşlardır. Ve bazıları ise çoğu zaman kendince mücâhade ile hizmet eder, fakat kendisine tabi olacak bir mürid bulamaz.⁷⁵ Bazıları ise tarikat yolculuğunda hiçbir makam ve mertebe kat etmeden ehlullah sıfatına layık olmadan yani nefisini irşad etmeden halkı irşad etmeyle meşgul olurlar. Adâb-ı şeriat ve tarikat bilmeden ve dâhi yaşamadan iki iman arasında bir küfür vardır; işte bu kimseler küfür kısmında kaldılar. Bu gibi kimseler hayasız ve edepsiz olurlar. Dış görünüşlerini ise uzun taylasanla geniş yenlerle, hırkayla ve seccade ile süslemişlerdir. Bunlar yol hırsızdır ve Hakk yolunun haramisidir. Bu gibi kimseler, sahte şeyh sınıfına girmektedirler.⁷⁶ Bazı ehlullah meczûb-u sâliktir ve bazıları ise sâlik-i meczûbtur. Meczûb-u sâlik, sülûkünden evvel yani daha yolculuğa başlamadan Hakk'ın sevgilisi olmuştur. Ve bundan sonra da sülûk edip katıyyetle ve kazanarak mahbûb olmuştur. Bir diğeri olan sâlik-i meczûbdur ki önce yolculuk sonra Hakk'a sevgili olmuştur. Meczûb-u sâlikin tasarrufu ve tebliği kalplerde kuvvetlidir. Müridleri bir hâlden bir hâle geçirir.⁷⁷

Bazı Allah dostları kadem-i Nûh'ta, bazıları İbrâhîm'de, bazıları Mûsâ'da ve bazıları ise İsâ kademindedir.⁷⁸ Bu kademlerde olan Allah dostları ismi sayılan peygamberlerin meşrebiyle, usulüyle ve erkânıyla yol almışlardır. Doğal olarak bu peygamberlerin kendilerine has bir zamanları olduğu gibi onların yolunu takip eden ehlullahın da bir zamanı mahsusu vardır. Nasıl ki bazı nebi bazının ahkâmını nesh eder. Bazı veli de bazı velinin tarikinin hükmünü ortadan kaldırıp irşadına ara verdirir.⁷⁹ Meczûb-u sâlik olanlar yani Hak tarafından kendisine rapt olunanlar Muhammedî meşrebe sahiptirler. Hiçbir din Hz. Rasûl'ün dinini nesh edemez; çünkü o son peygamberdir. Böylece bu tarikin irşadını da kimse nesh edilemez. Bunlara Melâmiyye denir.⁸⁰

İlâhî, Hakk Teâlâyı bulmak ve bilmek yolunun son derece değerli olduğunu ifade eder. Böyle bir yol mücâhadesiz ve şeyhsiz bir şekilde ilerleyemez. 'Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar.'⁸¹ ayetinden yola çıkarak herkes kendi

⁷⁴ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 14a.

⁷⁵ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 16a-17b.

⁷⁶ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 17a-17b.

⁷⁷ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 17b-18a.

⁷⁸ Kadem: Arapça bir ibare olup anlam itibarıyla ise ayak anlamına gelmektedir. Tasavvufta ise 'meşreb, mizaç, yolunu tuttuğu kimsenin usul ve erkânı' gibi manalar taşımaktadır.

⁷⁹ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 18a-18b.

⁸⁰ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 18b-19a.

⁸¹ İsrâ 17/84.

meşrebine uygun olana yakınlık gösterip diğerlerine itiraz eylememesini dile getirir.⁸² Kişinin ehlullah olabilme hususunda ümitsiz olmaması gerektiğini ifade eder.⁸³ Ehlullahı edep hususunda ise İlahî şunları söylemektedir: ‘Şeyh ile buluşmadan önce mürşidlerinden biri ile görüşüp bu kimselerin huzurlarında edep nasıl olmalı diye sorarak cevabını onlardan almalıdır. Ve huzurlarına girdiğinde ise mürşid o kimsenin halini sorarsa cevap verip sonrasında susulmalıdır. Şayet sormazsa içinden yirmi kere kelime-i tevhidden söyleme miktarı oturup dua isteyip edeple huzurlarından çıkmalıdır. Edepli olamayacağı kanısında olan kimseler ise Allah dostları huzuruna varmamalıdır.⁸⁴

Hülâsa İlahî’ye göre veli, Hakk’a yakın olana denilmektedir. Hakk’ın kendisine yakın eylediği, sevdiği, kendi hazretine mukarreb eylediği, kendinin i’lâmıyla ve ilhâmıyla münevver eylediği, mâsivâyı nefy eylediği ve her nefeste ihsanında, kurbunda ve mâiyyetinde olan kimseye insan-ı kâmil denilmektedir.⁸⁵

3.4. Kalp-Gönül

Kalp, Arapça bir kelime olup lügatte ‘yürek, gönül, her şeyin ortası, ehemmiyetli, alıcı noktası’⁸⁶; ‘bir şeyin kalbi, onun bir şekilden başka bir şekle çevrilmesi, döndürülmesi’⁸⁷; ‘manevi kalbin maddi kalbe bir nevi bağlantısı ve bu kalbin insanın hakikati olması aynı zamanda bu latifenin, idrak edicilik ve bilicilik özelliklerine sahip olması’⁸⁸ anlamlarını ihtiva etmektedir. Nitekim Hakk Teâlâ, ‘Yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı ki, orada olup biteni kalpleri kavrasın ve kulakları işitsin? Ne var ki, onlarda kör olan gözler değil; kör olan, göğüslerdeki kalpler!’⁸⁹ buyurmaktadır. İnsanoğlu kendisine emanet edilen âzaların sıhhatine ehemmiyet gösterdiği gibi kalbi-gönlü için de dikkat etmelidir. Hz. Peygamber ‘İnsanda bir organ vardır. Eğer o sağlıklı ise bütün vücut sağlıklı olur; eğer o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O, kalptir.’ diye bu konunun önemini vurgulamaktadır.⁹⁰ *Avârifü’l-Maârifte*, kalbe gelen düşünceleri ayırıp tanıma yönünden insanların en kuvvetlisinin nefsinin tanıyanlar olduğu belirtilmiş; bunun elde edilmesinin de ancak zühd ve takva yolu ile gerçekleştirilebileceği ifade edilmiştir.⁹¹

İlahî’ye göre ise insanın bir zâhiri vardır ki ona cisim derler. Zâhir gözle görülür olandır. Bir de bâtını vardır ki ona kalp, dil, gönül derler ve bu zâhir gözle görülmemesine rağmen insanın hakikati esasında budur. Buna çam kozalağı

⁸² İlahî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 24b.

⁸³ İlahî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 35a-35b.

⁸⁴ İlahî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 12a-73a-73b.

⁸⁵ İlahî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 112a-112b.

⁸⁶ Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 580.

⁸⁷ İsfahâni, Râğıb, el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân, Çıra Yayınları, İstanbul 2006, s. 391.

⁸⁸ Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri, s. 144.

⁸⁹ Hac 22/46.

⁹⁰ Buhârî, İman, 39.

⁹¹ Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer, Avârifü’l-Maârif, trc. Dilaver Selvi, Semarkand Yayınları, İstanbul 2016, s. 586.

şeklindeki yürek derler. Eğer gönül dedikleri o olsaydı, tüm hayvanlarda dahi yürek var, onlar dahi gönül ehli olup Hakk'ı bilirlerdi. Gönül hakikati İlahî'ye göre bu âlemden değildir, âlem-i emirdendir. Hakk'ı bilmek ve cemâlini müşâhade eylemek gönül sıfatıdır ve teklif yani emir ve nehiyeler onadır. Bütün duygular gönle gelir bundan dolayı gönlü hakikatle bilmek Hakk'ı bilmenin miftâhıdır. İlahî, kişinin bunu bilmesi için çaba göstermesi gerektiğini de dile getirir. Zira gönül Allah'ın nazar ettiği bir yerdir. Ve hakiki hüviyeti hazret-i ulûhiyettir. Ondan gelmiştir ve yine O'na dönecektir. Âlem ve Âdemin yaratılmasından Hakk'ın muradı gönüldür. Şehâdet âlemi ve gayb âlemi gibi tüm makâmlardan geçmek mümkündür ama makâm-ı kalpten geçmek mümkün değildir.⁹²

Gönülde iki nesne bir anda hâsıl olmaz. Nitekim Hakk Teâlâ 'Allah bir insanın içinde iki kalp yaratmamıştır.'⁹³ Bundan dolayı bir gönülle çok iş tutan ezelen ve ebeden tefrikaya düşer. Gönül birdir, bir nesneye vermek gerekir ki o da Hakk sevgisidir. İlahî'ye göre gönül Hakk'ın özel harem dairesidir. Bundan dolayı nâ-mahrem konulmamalıdır.⁹⁴ Zira Hakk'a giden yollar gönülledir. Allah, 'Gönül benim evimdir. Yerlere ve göklere sığmam sadece gönle sığarım.'⁹⁵ buyurdu. Çünkü gönül Hakk Teâlâ'nın evidir. Her günde üç yüz altmış kez her gönle nazarı vardır. Belki her nefeste korumasıyla her gönle nazarı vardır.⁹⁶ Allah, cisimden münezzehtir. Ve gönül dahi yönsüzdür ve eğer yönsüz bir mekân dersen oraya gönülle var. Gönlün İlahî'ye göre acayip halleri vardır. Kâh aşikâredir kâh gizliden de gizlidir. Gönlün âlem-i mülk tarafına kapısı olduğu gibi melekût yani gayb âlemine dahi kapısı vardır. Bâyezıd-i Bistâmî gönlün genişliğine dair şu sözü söyler: 'Yerler, gök ve arş ve bunların arasındaki her şey binlerce âlem ile arifin gönül köşesinden geçer olsa arifin ondan haberi olmaya zira ârif mahbubu olan Hak ile meşguldür.' Gönül nâ-mütenâhîdir, yani ucu bucağı olmayan sonsuz bir alandır.⁹⁷

Kişinin gönlü herhangi bir sebepten ötürü kederli olursa edep ile Allah dostlarıyla sohbet etmeli ki, gönül yolunu ona bildirsinler.⁹⁸ Zira sohbeti ile onların gönüllerine cila vurulup iki cihan o gönülde görünmeye başlar. Gönül gıdası temizlendikten sonra Hakk'ın marifeti ve muhabbeti hâsıl olur. Daima mahbûbundan ihsanlar yetişip gönlü gökyüzü gibi genişler ve kederi ortadan kalkar. Gönlün gıdası mârifeti Hakk'tır. Ne kadar Hakk'ı bilirse o kadar gönlü güzelleşir.⁹⁹

⁹² İlahî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 9a-9b.

⁹³ Ahzâb 33/4.

⁹⁴ İlahî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 9a-9b.

⁹⁵ Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l Hafâ, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 195.

⁹⁶ İlahî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 9a.

⁹⁷ İlahî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 23a-23b-93b-94a.

⁹⁸ İlahî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 11b.

⁹⁹ İlahî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 42a.

İlâhî, secde-i kalpten bahseder. Bu makâm murâkabe ehlerinden başkasına müesser değildir. İlâhî, bu makâmı şu misalle açıklar: ‘Dünyaya âşık olanlar ve evlenmek isteyenler gece gündüz tüm vakitlerde gönül gözünü sevdiği şeyden başını kaldırmaz, zâhir ve bâtınıyla onu elde etmek için çabalar. Ve dünya yolunda olanın endişesinin nihâyeti yoktur. Namaz kılarken dahi gönlünün yüzü, maksûd ve mahbûbundan bir nefes gâfil kalmaz. Ve bu örnekten bilinmelidir ki Hakk Teâlâ’yı sevip, âşık olanların gönlünün yüzü, secdeden kalkmaz. Ve bir kişinin yüzüne, gözlerinin içine bakmaz, bir mecliste olsa gönlünün secdesine murâkib olduğu yere bakıp edebini saklayıp sağına soluna perişan nazar eylemez. Bir sûretin bin aynada görüldüğü gibi her aynada maksudunu görür.’¹⁰⁰

İlâhî, gönlün iyi olsun kötü olsun her nesneden renk aldığını dile getirir. Kişi her ne kelime söylerse gönlün, ona uygun renk aldığını ifade eder. Eğer kötü söz söylerse gönül daralır kararır. Ve eğer çok kelime söylerse gönül ondan ölür. Yalan söylerse gönül eğri olup kör olur. Hakk hazretinden müşahâde gelecek olsa, nazarı kör olduğu için göremez ve lezzetinden mahrum kalır. Ve Hakk’tan söylese gönül, müşahâde sıfatıyla sıfatlansa göz ve kulakta ve diğer azalarda gönülden onlara ve onlardan gönle yollar vardır.¹⁰¹

İlâhî, gönlü Kâbe’ye benzetir ve Kâbe’yi tavaf edenlerin anadan doğmuş gibi pak olduğunu belirtir. Eğer kötü bir düşünce kalbinden geçse diline gelmezse âvam affolunur. Fakat havâs ve ahassu’l-havâssa muhâsebe dahi azaptır. Zira mukarreb olanların mâşûkla muâmelesi çoktur. Hasenâtü’l-ebrâr seyyiâtü’l-mukarrabîn diye süregelen bir söz vardır ki ebrârın iyiliği mukarreb makâmında olanlar için kötülük sayılabilmektedir. Âvam için af olunsa da, bu taifeden yani Hak dostlarının ileri makamında ki mukarreb olan kimseler için af olunmaz.¹⁰²

Son olarak İlâhî, gönlün beş mertebesinden bahseder. Bunlar mâneviyye, ruhâniyye, misâliyye, hissiyye ve câmiâdir. Ve bu mertebeler için beş vecih vardır. Bu vecihler ise şunlardır ervâh, âlem-i misâl, makâm-ı cem, âlem-i şehâdet son olarak ise ehadiyyet-i cem’e mahsus câm-i vecihtir. Hakk’ın isim ve sıfatları böyle bir gönülde tezahür etmektedir. Bu beş vecih gönlün beş mertebesine delalet eder.¹⁰³

3.5. Murâkabe

Murâkabe’nin sözlük anlamı ‘bakma, gözetme, gözaltında bulundurma, kendi iç âlemine bakma, dalıp kendinden geçme, denetleme, kontrol’ manalarını ihtiva etmektedir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 92b-93a-93b.

¹⁰¹ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 97b.

¹⁰² İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 98a.

¹⁰³ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 157a.

¹⁰⁴ Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, s. 817.

Kuşeyrî, murâkabenin 'kulun Hakk Teâlâ'nın her halükarda kendisini denetlemekte olduğunu bilmesi anlamına geldiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵ Cüneyd-i Bağdâdî ise bu konuda şöyle demiştir: 'Bir kimse murâkabenin hakikatine ererse, başkasından değil; sadece Rabbinden alacağı nasibi elden kaçırmamak için kaygılanır.'¹⁰⁶

İlâhî'ye göre ise ehl-i murâkabe, ehl-i tasfiyedir. Daima kulluk üzere olup gönlüne gelen gafletten ötürü Hakk'tan özrünü ister. Kalbine güzel şeyler geliyor ise şükreder. Ehlullâhtan birine 'Hakk'a neyle yetiştin?' diye sual ederler. Bu kimse ise 'Hakkı üç şeyin içinde buldum. Müminlerin gönlünde, Kur'ân'da ve gecede.'¹⁰⁷ İlâhî, üç şeyin öneminden bahseder; biri tefekkür, zikir ve murâkabe iledir.¹⁰⁸ Hz. Rasûl, 'Benden sonra peygamberlik yoktur; fakat mübeşşirât ve salih rüyalar kaldı.' diye buyurdular.¹⁰⁹ İlâhî, bu ilhamın çoğunluğunun murâkabe makamında ortaya çıktığını dile getirir.¹¹⁰ İlâhî'ye göre kişi nefsini, şeriatın kanunları ile terbiye ederek ve tarikatın kanunları ile de batinını saflaştırdıktan sonra mâsivâdan temizlenerek gönlü murâkabeye hazır hale getirmiş olur. Murâkabenin en üst derecesi ehlullâhın ulu makamıdır. Zira Hakk Teâlâ bize Rakîb ismiyle murâkıbtır deyip tüm hâl ve davranışlarda edepli olup gafil olmamak gerektir. Keşf ve müşâhade, murâkabe neticesinde ortaya çıkar. Her kim ki murâkabeye yetişirse o kişi ulu devlete ve saadete erişip secde-i kalbi hâsıl kılmış olur. Salât-ı daimûn¹¹¹ dedikleri bu makâmda ortaya çıkar. Alâmeti ise hakikat yolcusunda şeriat ve tarikattır.¹¹²

3.6. Zikir

Sözlükte zikir 'unutmanın zıddı olan, hatırlamayı ifade eden' bir kelimedir. Zikir, Allah'tan başkasını unutmaktır.¹¹³ Hakk Teâlâ, zikrin önemine binaen yüce kitabında şu ayete yer vermektedir: 'Allah'ı zikretmek çok büyüktür.'¹¹⁴ Ve zikrin karşılığında Hakk Teâlâ da kulunu andığına dair şöyle buyurur: 'Beni zikrediniz ki ben de sizi zikreylim.'¹¹⁵ Zikir hususunda Hz. Peygamber'in hadisleri bulunmakla birlikte zikir onun yaşantısında ayrılmaz bir parçası olmuştur. O'nun tüm davranışlarında Allah'a sığınması bizlere bu konunun önemini göstermektedir. Hz. Peygamber bu mevzuda 'Ne zaman ki yeryüzünde Allah diyen kimse kalmazsa o zaman kıyamet kopacaktır.' ifadelerine yer vermektedir.¹¹⁶ Ayet

¹⁰⁵ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 272.

¹⁰⁶ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 274.

¹⁰⁷ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkin, vr. 28a-28b.

¹⁰⁸ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkin, vr. 89b.

¹⁰⁹ Buhârî, Tabir, 26.

¹¹⁰ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkin, vr. 90a.

¹¹¹ Meâric 70/23.

¹¹² İlâhî, Zâdü'l-Müşâkin, vr. 91a-91b-92a-92b.

¹¹³ Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara 1997, s. 299.

¹¹⁴ Ankebût 29/45.

¹¹⁵ Bakara 2/152.

¹¹⁶ Müslim, İman, 234.

ve hadislerde bu konu ifade edildiği için sufilerin de buna dair kelâmı olmuştur. Kuşeyrî, bu mevzuda ‘Zikir Hakk Teâlâ’nın yolunda kuvvetli bir temeldir. Bu yolda zikir temel taşlardan biridir. Zikre devam etmeksizin hiç kimse Allah’a varamaz.’¹¹⁷ şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır.

İlâhî, zikir mevzusunda ‘Kim neyi çok severse onu anar ve gece gündüz onunla hemhal olur. Şayet bu Hakk içinse O’ndan bir an dahi gâfil olmaz.’ demektedir. Zikir gönle gâlip gelirse kişide ibadete devam etme aşkı ortaya çıkar ve günahlarına tevbe etmek suretiyle bu durum devam eder. Nefsânî şeylerden uzaklaşır. Nefsi tamamen öldürmek mümkün değildir; fakat şeriat mizanını yerine getirmekle nefsini itidâle getirmiş olur.’¹¹⁸ İlâhî’ye göre müride, devamlı zikir yolu talim edilip gösterilmelidir. Ve müridin gönlü, tenhada olsun kalabalıkta olsun sıdkla Hakkı anmaya devam ederse zikir tohumu gönle, yedi günde belki daha az zamanda düşüp zikrin, gönül yerinde bittiği görülür demektedir. İlâhî, kalabalıkta Hakk’ı bir defa anmanın halvette bin defa anmaktan yeğ olduğunu belirtmektedir. Buna dair şu ayeti dile getirir: ‘Öyle kimseler vardır ki ticaret ve alışveriş onları Allah’ı zikirten alıkoyamaz.’¹¹⁹ Bu kimseler Melâmî’dir, ehlullahın ulularıdır demektedir.¹²⁰ Zikrin dil ile mi yahut gönül ile mi yapılacağı konusunda İlâhî zikrin kalple yapılması gerektiğini ifade eder. Zikirde ilk merteye budur. Onlar Hakk ile meşgullerdir. Hakkın huzurunda olduğunu bilen kişinin gönlüne ise kelime-i tevhid gâlip gelir. Onun manasında harf ve ses yoktur. Zira gönül dediği dahi hadis-i nefistir. Gönül, harfi ve sesi kalbine ve lisanına getirmek istese getiremez bir hale gelir. Gönül bu zevki kendinde bulsa nefsin ve şeytanın çatışmalarından kurtulur. Melekî yönü olan ruhu ve kalbi zikir ile meşgul olur. Ve bu makâmda gönle ne gelirse ve ne giderse bilinmektedir; artık gönül kabiliyet hâsıl eyleyerek murakebe makamına vasil olur.¹²¹

Netice olarak kişi, sadece ibadetlerinde değil; gündelik işlerini yaparken de ‘el işte, gönül yârda’ düşüncesiyle hareket etmelidir. Yani Allah’ın kendisini gördüğünü bilerek dünyevî işlerini yapan kişi, doğal olarak işini en iyi şekilde yapmaya gayret eder. Allah’ın murakabesinde işini kötü yapmaktan, günah işlemekten ve başkasına zarar vermekten çekinir.

3.7. Ahlâk

Ahlâk, Arapça bir kelime olup hulk’un çoğuludur. Ahlâk, insanın manevi seciyesini temyiz eden hususiyetlere denir.¹²² Ahlâk konusunda Hakk Teâlâ, Hz.

¹¹⁷ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 302.

¹¹⁸ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkin, vr. 28b-29a.

¹¹⁹ Nûr 24/37.

¹²⁰ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkin, vr. 87a-87b-88a.

¹²¹ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkin, vr. 88b-89a-89b.

¹²² Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s. 13.

Muhammed'e 'Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.'¹²³ buyurarak O'nun karakterinde ve davranışında olan yüceliği ön plana çıkarmıştır. Hz. Peygamber hem kendinden önce gelen mürsel arkadaşlarına olan vefâsını ortaya koymakta, hem de risâlet görevinin kendisiyle hitâma erdiğini ve aynı zamanda ahlâkın da kendisiyle zirve bulduğunu 'Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.'¹²⁴ sözüyle ahlâkın önemini vurgulamaktadır. Ahlâkın zirvesinde olan bu güzide şahsiyeti sufilere Kur'ân ve hadislerden olabildiğince anlamaya çalışmışlardır. Kettânî (ö. 1886/1962) ahlâk hususunda şöyle demiştir: 'Tasavvuf ahlâktır. Ahlâkça senden fazla olan tasavvufça da fazladır.'¹²⁵ diyerek tasavvufi kavramların satır aralarında bir kavram olarak kalmayıp hayata geçirilmesinden bahsetmektedir. Bu hayata geçirmede kişi ne kadar ahlâkî meziyetlerle donanırsa tasavvuf olarak da o kadar önde olmaktadır. Zira tasavvuf bir hâl ilmidir. Yine sufilere kötü ahlâkı görmek, kötü ahlâktandır diyerek kusur görme yerine kusur örtmeyi öncelmişlerdir.¹²⁶ Cüneyd-i Bağdâdî ise 'Hz. Peygamber'de şu dört haslet bir arada bulunuyordu; cömertlik, insanlarla ülfet, nasihat, şefkat.' diyerek inanan insanın ahlâkında neler olabileceğine dair ipuçları vermektedir.¹²⁷

İlâhî ise ahlâkî eserinde iki sınıfa ayırır. Biri ahlâk-ı hamîde ki buna münciyyât, diğere ise ahlâk-ı zemîme ki buna mühlikât denilir. Zira İlâhî, kişinin kendini bilmesini ve hakikat-i hâline muttali olmasını vacip görmektedir. Kişinin şekâvet ve saadet tarafı olduğunu belirtir. Saadet; ruh ve ruhânî tarafıdır. Şekâvet; nefis ve şeytan tarafıdır. Ruh tarafına melekî, nefis ve cisim tarafına şeytânî denilmektedir. Zira kişinin bânî dediğimiz manevî iç âlemi melek ve şeytanla dopdoludur. İşte insan bunlardan pay biçerek kendisinde hangisinin hükmü gâliptir diye bakmalı ona göre yol almalıdır.¹²⁸

İlâhî, mürid olan kimselerin güzel ve kötü ahlâkî bilmeleri gerektiğini dile getirir. Mürid iyiliklerle meşgul olup kötülüklerden kaçınmalıdır. Ahlâk çoktur ama özet olarak ahlak dört sınıfta toplanmaktadır. Melekî, behîmî-hayvanî ve sibâi-yırtıcılık ve şeytânîdir. Ve tüm bunlar insanda cemdir. Şehvet behâyim işidir. Yemeğe hırs göstermek gibi. Ve sibâi' ahlâk, sıfat-ı gazaptır yani kişide bulunan aşırı öfke durumudur. Ve her kimde bu sıfat bulunursa öldürmek, halkı eli ve diliyle yaralamak ve yıkıp dökmek gibi davranışlar kendisinde gâlip gelir. Ve şeytan sıfatı ise tuzak, hile, ikiyüzlülük, halk arasında fitne çıkarmak ve şer işlere bulaşmak gibi. Gönlüne baktığında sayılan bu sıfatlardan hangisi gönlünde gâlip ise kişi o ahlâkın sahibidir. Kötü ahlak ki bundan gönle karanlık ve darlık gelir. Güzel ahlâk ise nurdur; gönle yetişir ve kötülüklerden pak eyler, belki kötülüğü

¹²³ Kalem 68/4.

¹²⁴ Ahmed b. Hanbel, Hüsnü'l-Hulk, 8.

¹²⁵ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 326.

¹²⁶ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 330.

¹²⁷ Sühreverdî, Avârifü'l-Maârif, s. 299.

¹²⁸ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 6b-7a.

iyiliğe döndürür. Eğer Hakk'ın cemâl sıfatlarına ayna olursa kendisi de bilmelidir ki melekî ahlâk gâliptir. Eğer tersine olursa sıfat-ı şeytanî gâliptir.¹²⁹

İlâhî, kitabının sonlarına doğru açtığı bahiste ise kişinin güzel ahlâk üzere olması gerektiğini ifade eder. Zira Hz. Peygamber 'Cennetin en üst makâmı ahlâkı güzel olanlar için inşâ olundu.' diye buyurmaktadır.¹³⁰ Hulûku kerim olan kimselerden insanlar râzı olup ona kemâl-i ittiba eylerler. Kişinin tüm hareketleri ilim ve amel ile olmalıdır. Zira ilmiyle amel eden kimseler için nûr hâsıl olur ve ilmine ilim katılır. Allah'ın kullarını sevmek, selamı aşikâr etmek, ikramda bulunmak, hâcetleri gidermek, kendisinden büyük kimseye tazim ve hürmet göstermek, yaşça beraber olanlara keremle, ihsanla, lütufla muamelede bulunmak, küçükse merhamet edip nasihat etmek güzel ahlâk örneklerinden sadece birkaçıdır.¹³¹

3.8. Edep

Edep, Arapça bir kelime olup, iyi ahlâk, güzel terbiye, utanma, zerâfet, usluluk, insanlara kavlen ve fiilen güzel davranışta bulunmak anlamındadır. Cürcânî'ye (ö. 392/1001-1002) göre edep hatanın her çeşidinden sakınmayı bilmektir.¹³² Allah, Peygamberimiz için 'Göz ne kaydı ne de aştı.'¹³³ buyurarak onun edebini nasıl koruduğunu ifade etmektedir.¹³⁴ Edep hususunda Peygamberimiz ise 'Beni Rabbim terbiye etti, ne güzel terbiye etti.'¹³⁵ buyurmaktadır. İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) edebin önemini ifade etmek için 'Biz az edebe, çok ilimden daha fazla muhtacız.' demektedir.¹³⁶

İlâhî'ye göre kişinin kendi gönül aynasında olan cemâle ve kendinin secdesine nazar etmesine cem denir. Bu cem'e lügatte edep derler. Ve edep tüm makâmın yüzüydür. Edepsiz kişi Allah'ın lütfundan mahrumdur. Tasavvufun cümlesi edeptir. İki edep türü vardır; zâhir ve bâtın edeptir. Zahir edep şeriatın kurallarını dürüst bir şekilde yerine getirmektir. Bâtın edep ise gönlü daima hazır tutarak gafletten uzak bir hal ile murâkabe makâmında secde-i kalbe yetişmektir. Bunun alametlerinden biri gönlün bir köşesinin mahbûbun halvet sarayı olmasıdır. Ve o köşelere mahbûbtan gayrı kimsenin girmemesidir. Arş ve arasındakilerin hepsi arifin gönlünün bir köşesinden geçer olsa arifin ondan haberi yoktur dedikleri, arif o halvet sarayında Hakk'tan gayrısını koymadığına ve bu gayrılara iltifat etmediğine işarettir.¹³⁷

¹²⁹ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 18a-18b.

¹³⁰ Ebû Dâvûd, Edep, 7.

¹³¹ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 215a-215b-216a-217b.

¹³² Cebecioglu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s. 69.

¹³³ Necm 53/17.

¹³⁴ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 372.

¹³⁵ Suyûtî, Celâleddin b. Ebû Bekir, el-Câmiu's-Sağir fi Ehâdisi'l-Beşâiri'n-Nezir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 25.

¹³⁶ Kuşeyrî, er-Risâle, s. 374.

¹³⁷ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 93a-93b.

İlâhî, kitabında tahâret, namaz, oruç, yemek, evlilik, dostluk, ana-baba ile münasebetler hususunda edebî nasıl olması gerektiğine dair önemli birtakım bilgiler de vermektedir.¹³⁸

3.9. Melâmiyye

Melâmetiyye olarak da zikredilen Melâmîlik, Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884) tarafından Nişabur'da kurulan tasavvuf okuludur. Melâmîler, iç dünyalarında samimiyetin en üst derecelerine ulaşmaya çalışırlar. Başkalarının kınamalarına aldırılmazlar. Taç, hırka, ayin, tekke gibi şekle dayalı unsurlar Melâmîler için önemli değildir.¹³⁹

Hargûşî'ye (ö. 406/1015-16) göre Melâmîlerin başlıca özellikleri şunlardır: "Onlar, bâtınlarındaki "nefsin kendisine ait olmayan bir şeyi kendine izâfe etmesi" anlamına gelen her türlü iddiayı terk edip yalnızca gönüllerini terakki ettirmeye çalışırlar. Başkalarının kusurlarıyla ilgilenmeyi bırakarak kendi kusurlarıyla meşgul olurlar. Onların halleri Allah ile kendi aralarında sınımsız sakladıkları sırlardır; bunları başkalarından gizleme konusunda çok titiz davranırlar. Seyrû sülûk metodları "halk ile tahalluk, Hakk ile seyr" yani halk içinde onlardan biriymiş gibi hareket etmek; fakat Hakktan bir an gâfil olmamaktır. İbadet ve taatleri ifâ ettikten sonra hemen unutulur, çünkü onları unutmamak onlara değer vermek anlamına gelir; bu da kibir, ucb ve riyâyaya yani gösterişe sebep olur."¹⁴⁰

Sufiler, Melâmetilik metoduyla halkın beğenisini kazanma düşüncesinden uzak olan ihlâsı elde etmektedirler. Onlar, sahip oldukları hâl ve amellerin gizlenmesi kanaatindedirler ve onları gizlemekten büyük tat alırlar. Öyle ki Melâmîler, amel ve hallerinin herhangi birinin bilinmesi hususunda, suç işleyen bir kimsenin suçunun ortaya çıkmasından korktuğu gibi korkar. Çünkü Melâmînin gözünde ihlâs her şeyin üstündedir ve o buna sınımsız sarılmıştır.¹⁴¹

İlâhî'de Melâmiyye'nin özel bir yeri vardır ve makâmın en âlâsı bunlar içindir. 'Meczûb-u sâlikin yani Hakk tarafında kendi tarafına çekilen kimseler için irşad ve tebliğin de evvel hâllerinden ziyâde âhir yani son zamanları daha etkili ve gürdür; çünkü bunlar Muhammedi meşreptir. Hiçbir din Hazreti Rasûl'ün dinini ve irşadını ortadan kaldıramaz. Ve bu kimselere Melâmiyye denir. Bu kimseler halkın övmesinden hoşlanmaz, halkın kötü söz söylemesinden ise kırılmazlar ve gösterişten olabildiğince sakınırlar. Dış görünüşlerini taç ve hırka ile süslemez; kendileri de halk suretinde olmaya gayret ederler. Bundan ötürüdür ki onları kimse bilmez. 'Onlar ki, ne ticaret ne de alışverişin kendilerini Allah'ı

¹³⁸ İlâhî, Zâdü'l-Müşâkîn, vr. 57a-66a.

¹³⁹ Cebecioglu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s. 302.

¹⁴⁰ Adı geçen maddede müellif adı bulunmamaktadır. "Melâmiyye", DİA, Ankara 2004, XXIX, 29-35.

¹⁴¹ Sühreverdî, Avârifü'l-Maârif, s. 108.

anmaktan alıkoymadığı kimselerdir.¹⁴² ‘Velilerim kubbelerimin altındadır, onları benden başkası bilmez.’¹⁴³ ifadeleri bu taifeye işaret etmektedir. Bu taifeyi kimse bilmez; ancak Hakk Teâlâ’nın onları halka duyurması ve tarif etmesi ile bilinirler. Muhyiddin İbnü’l Arabî (ö. 638/1240) *Fütûhât* adlı eserinde ‘Melâmiyye ki sufiyenin ve fukâranın ve şühedânın ve sülehânın ulusudur. Seyyid-i taife ki Hazret-i Rasûl’dür ve o Melâmiyye içindedir ve Melâmiyye’dendir.¹⁴⁴ ifadelerine yer vermektedir. Ve bunların zâhiri halkla ve bâtını Hakk’la olurlar. Ve kimse bunların sırlarına ve iç âlemlerine muttali olmaz. Gösterişten uzak, sıdka ve ihlâsa yakındırlar. Bazı ehlullah ehl-i makâmıdır ve ehl-i sıfattır. Makâmlarıyla ve sıfatlarıyla mâlum olurlar. Mesela ehl-i mârifet ve ehl-i ibâdet ve ehl-i zühd gibi. Ve taife-i Melâmiyye’nin makâmı tüm makâmlardan yücedir. Bunların makâmı makâmsızlık, sıfatsızlık ve halktan hallerini gizlemektir. Nitekim zâtullah mesturdur yani Allah’ın zâtı herkese gizlidir ve hiç kimse O’na yol bulamaz ve bu gizlilik Allah’ın sıfatı olduğundan dolayı Melâmiyye denilen bu taife de halktan kendisini gizlemektedirler.¹⁴⁵

Melâmiyye’nin davranışlarına dair İlâhî şu ifadelere yer vermektedir: ‘Bu kimseler zâhirde sünnet ve cemaati terk eylemezler. Sünnet-i müekkedeyle ve feraizle yetinirler. Daima dinde kendinden yukarıdaki kimseleri görür ve kendinin iflâsını, kendisinin fakirliğini, başkalarının da zenginliğini görür. Şeriat ve tarikat yolunun edebini zâhiren ve bâtınen saklarlar. Zâhiri halkla bâtını Hakk’la olur ve bunların kâbe-i hakikate gizlice yolları vardır. Melâmiyye dedikleri bu taifenin medhi kıyamete kadar tükenmez. Bunlar, fazilet ehlidirler. Amelden dolayı bir şey ummaz, Hakk Teâlâ’nın fazlından umarlar.’¹⁴⁶

Sonuç

İslâmî ilimler özellikle tefsir, fıkıh, kelâm ve hadis gibi alanlar kendi düşünce ve metotlarını temellendirmek için ana kaynak olan Kur’an’a müracaat etmişlerdir. Sufilerin de kendi metot ve yöntemlerini temellendirmek ve de düşüncelerini meşrû bir zemine dayandırmak için Kur’an’a başvurdukları müşâhede edilmektedir. Bu bağlamda tasavvufî görüş ve yorumlarını bildiren Serrâc, Kelâbâzî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Kuşeyrî, Hücvirî, Herevî, Gazâlî ve Sühreverdî gibi bazı mutasavvıfların tasavvufî kavramları ve öğretileri tanımlarken genel olarak Kur’an ve Sünnet merkezli anlamlar verdikleri görülmektedir. Bu sufiler, tasavvufî kavramların tanımlarına sadece zâhirî bir anlam yüklemeyip bâtınî yorumlar da getirmişlerdir. Tasavvufta buna işârî yorum, tefsir alanı için de işârî tefsir denilmektedir. Sufilerin, Kitap ve Sünnet’e

¹⁴² Nûr 24/37.

¹⁴³ Çelebi, Nefehât Tercümesi, s. 452.

¹⁴⁴ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 19a-19b.

¹⁴⁵ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 19b-20a.

¹⁴⁶ İlâhî, Zâdü’l-Müşâkîn, vr. 79b.

uygun düşen işâri yorumları ulema tarafından kabul edildiği, Kur'ân'ın nüzül sebebinden ve zâhirî anlamından tamamen uzak olan işâri tevillerin ise kabul edilmediği görülmektedir.

Çalışmamızda Abdullâh-ı İlâhî'nin, *Zâdü'l-Müştâkîn* adlı eserini, dini-tasavvufî yönden incelemiş bulunmaktayız. Eser, tasavvufî kavram ve öğretilere getirilen yorumlardan oluşmaktadır. Yazarın tasavvufî kavramları ele alırken delil olarak kullandığı ayetlerin bu kavramların anlam alanıyla uygun düştüğü görülürken, bazen de bu tasavvufî kavramlara verilen anlam ve yorumların ayetin zâhirî manasından oldukça uzak olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kavramlara delil olarak kullandığı sahih hadislerin yanı sıra hadis ilmi açısından zayıf olarak nitelendirilen hadisleri de kullanmaktadır. İlâhî'nin, kitabının ilk sayfalarında 'Bu kitapta tahkik ve tetkik yapılmadı.' ifadesini kullanması eserde hataların olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır.

İlâhî'nin hayatı hakkında birçok bilgi mevcuttur. Bunun nedenlerinden biri bizzat kendi yazdığı eserlerinde hayatına dair anekdotlar ve tarihi bilgiler vermesi, bir diğeri ise yaşadığı asırda hem devlet erkânı hem de halk tarafından meşhur bir kimliğe sahip olması zikredilebilir.

İncelemiş olduğumuz bu eser XV. yüzyıla aittir. Bu eser, tasavvufî kavramları irticâli olarak başlıklar vermeden ele almaktadır. İlâhî, eserinde kavramlara başlıklar vermeyi tercih etmese de konu konu ilerlediği görülmektedir. Örneğin metinde geçen 'gönül' kavramı bağlamında öncelikle bu kavramın terim anlamını, sonrasında ise mahiyetini konu olarak işlemektedir. İlâhî'nin gönül kavramı da dâhil olmak üzere işlediği herhangi bir kavramı bir başka ıstılahı ya da konuyu anlatırken tekrar ele alabildiği de görülmektedir. Kavramlara başlıklar vermeden kavramlar/konular arasında geçişler yaptığı da fark edilmektedir. İlâhî, eserin son kısmında tasavvufî 167 kavramın tanımlamalarını birkaç cümle ile kısa ve öz mahiyette vermektedir. Metnin içerisinde ise okuyucu ile sohbet eder tarzda 167 kavramın haricinde, birçok tasavvufî terim ve kavramı ele almaktadır. İlâhî, tarikat, tasavvuf, derviş, mürşid, edep, ahlâk, marifet, muhabbet, aşk, sıdk, ihlâs, şükür, zikir, uzlet, halvet, ihtilât, tevâzu, takvâ, havf, recâ, vâkıa, rüya, kurb, buud, murâkabe, tecelli, taayyün, beytül-ma'mur, sefer, firâk, vuslat, cem, rızâ, vahdet-i vücûd, rûh, rûh-u izâfî, nefis, gönül, mücâhade gibi birçok kavramın anlamını ve anlam alanını, âvam ve havâs tabakaları için mertebelerini ve daha birçok konuyu ele almış; bu kavram ve konuları nasihatvârî bir üslupla işlemiştir. Metnin dili sade, anlaşılır ve akıcı olup Arapça ve Farsça kelime ve terimler yer almaktadır. Çok sık olmamakla birlikte konuyla alakalı beyitler de mevcuttur. Bununla birlikte İlâhî, ayet ve hadislerden iktibaslar yapmıştır. Konu bitimlerinde okuyucu için dualar etmiştir. Ayrıca eser içerisinde yer yer münacâtlara da rastlanmaktadır.

Dünya-ahiret, nefis-ruh, havf-recâ, uzlet-cem, firâk-vuslât, fenâ-bekâ, celâl-cemâl, ahlâk-ı zemîme-ahlâk-ı hamîde gibi kavramlar zıtlarıyla beraber zikredilmiştir. Yazar, eserinde tasavvuf büyüklerinin sözlerini de konu bağlamında vermektedir. Bunlar Muhyiddin ibn Arâbî, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezid-i Bistamî, Hoca Parsa gibi kimselerdir.

İlâhî, meşreb olarak Melâmî olduğu için eserinde de doğal olarak Melâmetiliği varılması gereken makâmın en yücesi olarak görmektedir. Bu Melâmetilik, toplumun hor ve hakir gördüğü bir sınıf olarak değil, zahirde halkla fakat derûnunda Hakk'la olan, dünyanın kalbine nüfuz edemediği kimseler olarak adlandırmaktadır. Ve İlâhî'ye göre Melâmiyye'nin zirvesinde Hz. Peygamber vardır.

Sonuç olarak İlâhî, eserinde insanın kendi kemâline erişmek için bu dünyaya geldiğine, dünya hayatında güzelliklerin ve tehlikelerin olabileceğine, sâlikin nelere dikkat etmesi gerektiğine, bu tarikte yol kat edebilmek adına gayretin, güzel ahlaklı refikin ve mürşidin çok önemli olduğuna sıkça değinmektedir. İlâhî, sahte mürşidlerin vasıflarını detaylı bir şekilde anlatarak, müride bu mevzuda teyakkuzda olmasını tavsiye etmektedir. Ele aldığı tasavvufi kavramların, sadece kavram olarak kalmayıp, insanın hayatına aksetmesi ve bu halleri daha dünya yolculuğunda iken tatması gerektiğini söylemektedir.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbâs*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Ahmed, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1982.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (855/886-1451/1481), Baha Matbaası, İstanbul 1974.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim, *el-Câmiu's-Sahîh*, el- haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad, 1421/2000.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara 1997.
- Suyûtî, Celâleddin b. Ebû Bekir, *el-Câmiu's-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşâiri'n-Nezîr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Demir, Hiclâl, "Şairler Menbaı Vardar Yenicesi ve Vardar Yeniceli Üç Şair Hayreti, Usulî, Hayalî", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I*, İstanbul 2014.
- Demirli, Ekrem, *Abdullah-ı İlâhî'nin Keşfü'l-Vâridât Adlı Eserinin Tahkiki*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara.

- Erkaya, Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Evliya Çelebi, *Seyehatnâme*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Hakim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, Beyrut 1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, *es-Sünen*, haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad 2000.
- Kara, Mustafa, "Molla İlahî'ye Dair", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul 1988.
- Koç, Kasım, *Abdullah İlahî'nin Hayatı, Eserleri, Keşfü'l Varidat'ın Tahlili ve Fikirleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz. Ali Aslan, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2006.
- Lâmî Çelebi, *Nefahâtü'l-Üns Tercümesi*, haz. Süleyman Uludağ- Mustafa Kara, İstanbul 1289/1872.
- Gökcan, Mansur, *Temel Ahlâki Prensipleriyle Tasavvuf*, Nobel Yayınevi, Adana 2006.
- Muhammed b. Selâme el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî b. A. es-Selefi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- Mutçalı, Serdar, *Dağarcık Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbüri, *es-Sahih*, haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad 2000.
- Müttakî el-Hindî, Ali b. Hüsâmiddin b. Abdilmelik b. Kadihân, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Beyrut 1991.
- Özçelik, Yunus Nadi, *Abdullah-ı İlahî ve Meslekü't-Tâlibîn ve'l-Vâsilîn*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 1990.
- Özkan, Ahmet, *Abdullâh-ı İlahî'nin Esrârname Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412.
- Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar Yayınları, İstanbul 1980.
- Suyûtî, Celâleddin b. Ebû Bekir, *el-Câmiu's-Sağîr fî Ehâdîsi'l-Beşâiri'n-Nezîr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer, *Avârifü'l-Maârif*, haz. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul 2016.
- Şengül, İpek, *Necâtu'l-Ervâh min Denesi'l-Eşbâh*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Tek, Abdurrezzak, "Molla (Ahmed) İlahî'nin Ayasofya Camii'nde Fatih'in Huzurunda Tasavvufa Dair Yaptığı Konuşmalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2006.
-, *Nakşiliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi Molla Abdullah İlahî*, Emin Yayınları, Bursa 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Süre, *Sünenü't-Tirmizî*, Beyrut 1981.

Life of Abdullâh-ı İlâhî (D. 896/1491) and His Comments on Some Mystical Concepts in His Book Zâdü'l-Müştâkîn

Abstract

Abdullâh-ı İlâhî is one of the Malamati temperamentated Sufis who lived in the 19th century Ottoman period. İlâhî benefited from the exoteric and esoteric wisdoms of the scholars of his century who can be considered important. After learning exoteric sciences from some famous masters, he completed his "Süluk" with Ubeydullah Ahrar (d. 895/1490). He tried to spread this Naqshî-Malamati culture which he received from here, in the Anatolian lands, both orally and in writing. İlâhî's works and thoughts spread among the public in a short time. One of the works of İlâhî, who wrote many books, is Zâd al-Müştâkîn. This work, which means 'Provisions for Those Who are Longing', is provision for not only to the members of the sects (tarikah); but also to all the people on their worldly journeys. In our study, we will try to discuss the life of İlâhî and the mystical concepts in his work Zâd al-Müştâkîn. Although there are many Arabic words in the work, Farsi words are also seen from time to time, and generally fifteenth century Turkish is used. Since we realized that some concepts are frequently included in the work and some are only mentioned, the way followed in creating the titles is directly proportional to the frequent occurrence of the mentioned concepts. The concepts discussed consist of nine titles: ubudiyah, dervish, murshid, heart, murakabah, dhikr, morality, decency and Melamiye. Among these terms mentioned, it is seen that the subject of morality is handled intensively. We believe that the study is important in that it will provide some clues to the relevant author and researchers trying to understand the period in terms of showing the socio-cultural structure, language, the way the concepts are handled, especially which terms were used and how they corresponded in practice. The work written in the type of nasihatname, which includes many mystical concepts, is important for Sufism studies in terms of revealing the meanings that İlâhî gave to these concepts and showing the meanings attributed to mystical concepts in the relevant period.

Keywords: Abdullâh-ı İlâhî • Zâdü'l-Müştâkîn • Sufism • Malamatiyah • Ethics.